

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 99
(19830)
2024 чылдың
декабрь 25
среда

Хүннүң үнери — 08.48
Ажары — 16.36
Хүн дурту — 07.48

Садар өртээ
хостуг

12+

Шиви байырлалы

Материалды 2-ги арындан номчуур.

Буян ООРЖАКТИҢ тырттырган чуруу.

Хөгжүлдениң дараазында чадазы

Тыва Республиканың 2030 чылга чедир социал-экономик-
тиг хөгжүлдениң хууда программазын Россия Федерация-
зының Чазаа бадылаан...

\ 3-кү арында

Кадык малды өстүрер дээш ...

ТР-ниң ветеринария албаны база регионда малдың кадык байдалының,
кандыг аарыглардан аарып турарын, оларны эвээжедип, болдурбас
дээш, баш удур кандыг хемчеглер чорудуп турарын дыңнаткан.

\ 5-ки арында

492

аңгы-аңгы үнелиг медальдарны Тываның
спортчулары 2024 чылда чаалап алган.

Тываның шупту булуңнарын-
дан школячылар декабрь
24-те В. Көк-оол аттыг Наци-
онал хөгжүм-шии театрынга
янзы-бүрү амытаннар болгаш
маадырлар дүрзүлеринге
дөмейлешкек идик-хевин
кеткеш, Тываның Баштыңы-
ның шиви байырлалынче
аъттаныпканнар. Чараш
хемчегже эң тергиин болгаш
бедик чедишкиннерлиг
өөреникчилер чалаттыр-
ган: самчылар, ыраажылар,
хөгжүмчүлөр, спортчулар
болгаш янзы-бүрү мөөрей-
лерниң, олимпиадаларның,
шуулганнарның тиилекчи-
лери. База ол ышкаш тус-
кай шериг операциязының
киржикчилериниң ажы-төлү
шиви байырлалынга хүндүт-
келдиг аалчылар болганнар.

Диана Доңгактың
ачазы ТШО-га маа-
дырлыгы-биле бажын
салган. Хандагайты ортумак
школазының 11-ги класзының
өөреникчизи Өвүр кожуундан
21 уруг-биле Тываның эң кол
шиви байырлалынга чалатты-
рып келген.

"Бис сарыг школа автоб-
узунга өөрүшкүлүг Кызылче
кирип келдивис. Бир дугаар бо
байырлалга киржип тур мен.
Тываның кожууннарындан
тергиин өөреникчилер-биле та-
ныжып алырга, солуну аажок-
тыр" — деп, Диана Доңгак
өөрүшкүзүн илереткен.

Эң хүндүлүг олуттарны ар-
га-шинээ кызыгаарлыг чаштар-
га аңгылаан. Чыжыргана
Ондар оглу-биле "Ласточка" деп

Шиви байырлалы

кадыы багай уруглар фондузун-
дан чалалганы алган.

"Бистиң фондуга чыл
санында-ла Тываның Чазаа
аңгы олуттарны белеткеп каан
болур. Бис ол даңзыже бир ду-
гаар киргенивис ол. Оглум-би-
ле иелээ канчаар-даа аажок
өөрүп тур бис. Арга-шинээ кы-
зыгаарлыг уругларга мындыг
кайгамчык байырлал дыка
улуг болуушкун. Кандыг-даа
чаштар шиви байырлалын бүгү
чыл дургузунда четтикпейн ма-
наар ийик чоп" — деп, Чыжыр-
гана Ондар чугаалаан.

Ниитизи-биле 1000 чаштар
Чазак Баштыңының шиви
байырлалын көрүп алыр

аас-кежиктиг болган. Өөре-
никчилерниң саны көвей
боорга, байырлалды ийи катап
эрттирген.

Тываның В. Көк-оол аттыг
Национал театрының артисте-
ри "Үш чүүл эртемниг оол" деп
шиини бичии көрүкчүлөргө
бараалгатканнар. Танцы-сам,
ыр-шоор болгаш өңгүр чырык
шии ханы уткалыг. Эртем-би-
лигниц ачызында шупту
дайзыннарны шылча шаап
болур деп өөредиглиг көргүзүг
чаштарның кичээнгеин хаара
туткан.

Ооң-биле чергелештир
театрның фойезинге "Ак
адыгже аалдап" деп бир өске

көргүзүгнү белеткээн. Ол
ышкаш аңгы-аңгы ойнаар
шөлчүгештер болгаш онзагай
мөөрейлер уругларны манап
турган. Шиви байырлалының
кол маадырлары — Соок-Ирей
биле Харжыгаш чаа дүжүп кел
чыдар чыл-биле ажы-төлге
байырын чедирип келгеннер.
Чалаттырган чаш бүрүзү-ле Ты-
ваның Баштыңындан чигирзиг
белекти алган.

Владислав Ховалыгның
адындан Тываның Чазаның
Даргазының оралакчызы
Орлан Сарыглар өөреник-
чилерге байырың чедирген:
"Адакталып турар чылда силер
эки кызып өөренип, чоок

кижилериңерге база дузаны
кадып турган болгай силер.
Ынчангаш бо шиви байырла-
лының хүндүлүг аалчылары
болур аас-кежикти ажилдап
алган силер-деп болур. Бистиң
республикавыстың келир үези
дээрге силер-дир силер. Амгы
шагның технологиялары-биле
долган кайгамчык үе силер-
ниң мурнуңарда. Шуптуңарга
быжыг каң кадыкшылды
болгаш шупту салып алган
сорулгаларыңар боттанырын
күзээр-дир мен. Силер — бис-
тиң улуг чоргааралывыс-тыр
силер. Чаа чыл-биле!" — деп,
күзээшкиннерни Орлан Сарыг-
лар чедирген.

Шиви байырлалынче
Чаа-Хөлден 11 харлыг Дан-
дар Малбай-оол тыва хептиг
чедип келген. Ол бүгү Россия
чергелиг шыдыраа маргыл-
дааларыңа чедишкиннери
дээш Тываның Баштыңының
шиви байырлалынга киржир
чалгалганы.

"Мен мындыг кайгамчык
байырлалга тыва чараш хевим
кедип алдым. Ол дээрге бис-
тиң төөгүвүске, культуравыска
болгаш ада-өгбелеривиске
мөгейигниц демдээ-дир" —
деп, бодунуң үзел-бодалы-биле
Дандар Малбай-оол үлешкен.

Бичии чаштарның кадык-
шылы чугула. Ынчангаш Респу-
бликаның 1 дугаар эмнелгези
янзы-бүрү халдавырлыг респи-
раторлуг аарыглардан кичээн-
дириг хемчеглерни байырлал
үезинде база чоруткан.

Диана Доңгак.
Буян Ооржактың тырт-
тырган чуруктары

Чоннуң чаагай чоруу дээш ...

Декабрь 23-түң хүнүнде
Тываның Чазанга "Тыва
Республиканың муниципал-
дыг тургузулгар чөвүлелин"
ассоциациязының X съезди-
зи болуп эрткен. Аңаа респу-
бликаның 19 муниципалдыг
тургузулгарының даргалары
болгаш баштыңнары киржип,
2024 чылда кылган ажил-
дарын түңнөп, 2025 чылда
боттандылар ажил-чору-
дугазын чугаалашкан.

«Бот-башкарылганың дээди
чадазында турар муниципал-
дыг тургузулгар боттарының
девискээрлерин хөгжүдер
база ооң чурттакчыларының
чаагай чоруун хандылар дээш,
демниг ажилдап турар. 2024
чыл муниципалдыг тургузул-
гар чөвүлелинге чымыштыг
чыл болган» — деп, муниципал-
дыг тургузулгар чөвүлелиниң
ассоциация даргазы Ирина
Казанцева илеткээн.

Өвүр кожуунуң чагырыкчы-
зының экономика талазы-биле
оралакчызы Артыш Ондар
ТШО-же эки тура-биле чоруп-
кан. В. Путинниң "Маадырлар-
ның үези" деп төлөвилели-биле
улус ажил-агыяының болгаш
күрүне албанының акаде-
миязынга билиин бедиткеш,
шынзылганы алган. Ол ам-даа
мурнуку одуругда тулчуп турар.

"Мэрлер школазы" деп му-
ниципалдыг албан-хаакчылар
белеткелинде Чөөн-Хемчик ко-
жуунуң чагырга даргазының
оралакчызы Айдыс Куулар
өөренип турар.

Республикада муниципал-
дыг албаның ат-алдарын
бедидип, профессионал
деңнелин доктаамал бедидер
кылдыр "тергиин муниципал-
дыг албан хаакчы" ат дээш
мөөрейни бо чылын эрттирип
эгелээн. Каа-Хем кожуунуң
чагырга даргазының бирги
оралакчызы Марианна Ондар
"Муниципалдыг удуртулга бол-
гаш чоннуң хамааты эгелээш-
киннерин сайзырадыр" деп
угланыышкынга, Барыын-Хем-
чиктиң албан-хаакчызы Татъя-
на Серин "Социал хөгжүлдө"
деп угланыышкынга тергии-
дээн. Кызыл хоорай мэриязы-
ның экономика эргелелиниң
даргазы Валерия Кыргыс
"Дагдыныкчы" деп угланыыш-
кынга тиилекчи болуп, тулган
муниципалдыг албан хаакчы
адын бадыткаан.

Хөй-ниити болгаш муни-
ципалдыг ажилыңа көскү
чедишкиннерни чедип алган
албан-хаакчыларыңа күрүне
шаңналдарын база тывыскаан.

РФ-тиң Президентизи В.В.
Путинниң Өөрүп четтиришкин
бижиин Арина Маадыр-оолов-

на Чамбалга тывыскаан. РФ-тиң
Президент Администрация-
зының удуртукчузунуң бирги
оралакчызы С.В. Кириенконуң
Өөрүп четтиришкенинге
ассоциацияның күүсекчи
директору Людмила Ывиевна
Кара-Сал төлөптиг болган.
Тус чер бот-башкарылганын
хөгжүдер ассоциацияның
дээди чөвүлелиниң прези-
диумунуң шиитпири-биле
"Тус чер бот-башкарылганын
хөгжүткени дээш" медаль-биле
Артур Маадырович Монгалды
шаңнаан.

Арина Чамбал 2016 чылдан
тура Чаа-Хөл кожуунуң Төлээ-
лекчилер хуралыңа ажилдап
чораан. Амгы үеде кожуунуң
Херээженнер чөвүлелиниң
даргазы. "Ада-иези уругларын
хайгаарал чок арттырарыңа
чедимче чок чорук, арагалааш-
кынга удур туржуру чугула.
Херээженнер чөвүлелинге
чүгле иелерни эвес, өг-бүлениң
бүгү кежигүннерин амыдырал-
дың эки талаларынче углан-
дырары чугула хөй-ниитижи
ажыл" — деп, ол чугаалаан.

Тыва Республиканың
Баштыңының өөрүп четти-
ришкиннерин Барыын-Хем-
чик кожуунуң Барлык суму-
зунуң даргазы Айдыс Бойдуга,
Бии-Хем кожуунуң чагырга
даргазының оралакчызы

Орлан Байкарага, Тес-Хем
кожуунуң Төлээлекчилер
хуралының даргазының ора-
лакчызы Гамилия Кыргыска,
Өвүр кожуунуң Солчур суму
чагыргазының даргазы Аржаа-
на Самбууга, Чөөн-Хемчик ко-
жуунуң чагырга даргазының
оралакчызы Айдыс Кууларга,
Хөндөргей сумузуңуң Башты-
ңы — Төлээлекчилер хуралы-
ның даргазы Айдаш Дун-Куу-
ларга, Улуг-Хем кожуунуң
Төлээлекчилер хуралының
даргазының оралакчызы Сер-
гек Анай-оолга тывыскаан.

Бии-Хем кожуун чагырга-
зының даргазының социал
политика талазы-биле ора-
лакчызы Орлан Байкара 2024
чыл үре-түңнелдиг болганын
демдеглээн: "Ооң мурнунда
чылдарга деңнээрге, назы чет-
пээннер аразында кем-херек

үүлгедишкиннери, корум-чу-
рум үрээшкиннери эвээжээн.
Ол биске канчаар-даа аажок
улуг чедишкин. Ол ышкаш
2025 чылдың январь 1-ден
тура чаа эгелеп чоруур "Ажы-
төл өг-бүлө" деп төлөвилел-
че база кирген бис. Культура
бажыңнарының материал-тех-
никтиг баазанын чаартып, Уюк
сумузуңда Культура бажыңы-
га капитал септелгени кылып
четтигиптивис".

Тыва Республиканың
Баштыңының Хүндүлөп
бижиин Бии-Хем кожуунуң
чагырга даргазының ора-
лакчызының албан-хүлээл-
гезин күүседип турар Саян
Чашпан-оол алган.

/ Чыжыргана СААЯ.
Буян Ооржактың тырт-
тырган чуруктары.

Күрүне чөвүлели — эрге-чагырганың бир чугула кезээ

Тыва Республиканың Күрүне чөвүлелиниң хуралы Тываның Чазааның бажыңыга декабрь 23-те болуп эрткен. Ону Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг ажыдып тура, Күрүне чөвүлели эрге-чагырганың бир чугула кезээ, ылаңгыя кончуг чугула шиитпирлерни деңзигүүрлүг хүлээп алырынга ол улуг салдарлыг деп чугаалаан.

Күрүне чөвүлелиниң кежигүннерин солуштура-рының негелдези ёзугаар ооң составынче республика чергелиг албан-дужаалдыг 6 удуртукчуну, кожуун чергелиг албан-дужаалдыг 24 удуртукчуну кириген. Чаа кежигүннерниң аразында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Олег Лукин, ТР-

ниң Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы Андрей Листков, Ак-Довурак хоорайның чагырга даргазы Руслан Моңгуш дээш өскелер-даа бар. Оларга Күрүне чөвүлелиниң кежигүнүнүн хөрек демдектерин болгаш шынзылгаларны тывыскан.

Күрүне чөвүлелиниң хуралына 2021–2024 чылдарда

национал төлевилелдерни канчаар боттандырганын сайгарып чугаалашкан. Ол талазы-биле Тываның Чазааның Даргазының оралакчызы Олег Лукин илеткээш, боттандырган төлевилелдерни адап санап, 2019 чылдан бээр төлевилелдерни боттандырырынга федералдыг бюджеттен 42 миллиард рубльди (ол дээрже акшаландырышышкынның 97 хуузу), республиканың бюджетинден 1,5 миллиард рубльди (акшаландырышышкынның 3 хуузу) үндүргенин демдеглээн. Национал төлевилелдерни боттандырганы Тываның

2019 чылдан
бээр төлевилел-
дерни боттандырырынга
федералдыг бюджеттен
42 млрд рубльди респуб-
ликаның бюджетинден
1,5 млрд рубльди
үндүрген

чурттакчыларының амыдырал-чуртталгазының шынарын экижидеринге салдарлыг болгаш, улуг хемчээлдиг болгаш чугула төлевилелдерни моон-даа соңгаар чедишкенин боттандырып болурун таваан тургусканын Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг айткан.

Россияның Украинада чорудуп турары тускай шериг операцияга киржилге үезинде балыглаткаш, кадыы баксыраан дайынчыларга кандыг дузаны көргүзүп турарын база Күрүне чөвүлелиниң хуралына чугаалашкан. Тыва Респу-

бликаның Чазааның Даргазы Орлан Сарыглар бо айтырыг талазы-биле илеткээн. Тускай шериг операцияга киржилге үезинде балыглаткаш, кадыы баксыраан дайынчыларга кандыг дузаны күрүнениң медицина болгаш социал албан черлери чедирип келгенин тодаргайы-биле чугаалаан.

Украинага тускай шериг операцияны Россия эгелээнинден бээр үеде Ада-чурттуң камгалакчыларындан болгаш оларның өг-бүлелеринден 10 583 билдиришкин киргенин, 7 924 дайынчыларга болгаш оларның чоок кижилеринге дузаны чедиргенин "Ада-чурттуң камгалакчылары" күрүне фондузунуң Тывада салбырының удуртукчузу Мерген Кызыл-оол дыңнадып, бо ажил улам күженишкенин чоруп турарын чугаалаан.

Тускай шериг операцияга хөделишкенин үезинде балыглаткаш, кадыы баксыраан дайынчыларга медицина болгаш социал дузаның чаңгыс аай төвүн тургузар дугайында база Тыва Республиканың Күрүне чөвүлелиниң хуралына чугаалашкан.

/ Ш. МОҢГУШ.
Чиңгис Сааяның тырт-
тырган чуруу.

ТР-НИҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ПРОГРАММАЗЫ

Тыва Республиканың 2030 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлденин хууда программаны Россия Федерациязының Чазаа бадылаан.

Ооң дугайында Айыткалга бодунуң холунуң үжүүн РФ-тиң Чазааның Даргазы Михаил Мишустин декабрь 13-те салган. Бо программа ёзугаар Тыва 2030 чылга чедир федералдыг бюджеттен чылдың-на 1 миллиард хире рубль акшаны ап, бодунуң хөгжүлденин улам бурунгаарладырынга улуг уjur-дузалыг төлевилелдерни боттандыраар уjurлуг. Бюджеттен үндүрген 1 рубль бүрүзүнге немештир 2,5 рубльди бюджеттен дашкаар инвестициялардан, хууда капиталдан хаара тудар уjurлуг. Ол дээрже ниитизи-биле 14,8 млрд рубль.

Бюджеттен болгаш бюджеттен дашкаар инвестициялардан 3 млрд рубль акшаны биче болгаш ортумак бизнести, фермер болгаш кооператив ажил-агыйларны деткиринге үндүрер. Оларның киржилгези-биле туризмниң инфраструктурасын хөгжүдөр, тус черниң көдээ ажил-агый продукциязын болбаазырадыр, тудуг мате-

риалдарын бүдүрүп үндүрер бүдүрүлгелерни тургузар.

Даштыкы күрүнелер, ылаңгыя Мурнуу-Чөөн Азия чуртта-ры-биле экономиктиг болгаш өске-даа харылзааларны тударынга регион бодунуң географтыг байдалын тывынгыр ажылгаар уjurлуг дээрзин Тыва Республиканың 2030 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлденин хууда программасында демдеглээн. Ол сорулга-биле Россия биле Моол кызыгаарының чоогунга тускай «Хандагайты» онза экономиктиг зонаны ажыдар, аңаа амгы үениң технологиялары-биле дериттинген бүдүрүлгелер парктын болгаш таарымчалыг орук-транспорт

шугумнарын тургузар, ол шугумнар Россияжи — Моол кызыгаар ажылдыр транспорт шимчээшкенин эптиг болдурар, хөй талаалыг режимге ажылдаар апаар. Онза экономиктиг зонага ажыдар бүдүрүлгелер парктын көдээ ажил-агый продукциязын болбаазырадыр, ыяштан тудуг материалдары кылып бүдүрүлгелер баштай ажылдап эгелээр уjurлуг.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлденинге элээн эки салдарлыг болуп болур байдалдарны база программада айыткан. Оларның бирээзи Тываның казымал байлаа. Республиканың девискээринде бүгү Россияда

цирконий рудазының курлавырының 47 хуузу, уранның 30 хуузу барын, ховар болгаш өңүг металлдарның эвээш эвес чыдыннары барын айыткан. Регионнуң казымал байлак курлавырын шиңгээдип ап, оон орулгалар үндүрүп алырынга даштыкы инвестицияларлыг төлевилелдерни боттандырырының чугулазын база программада демдеглээн.

Специалистерниң баш бурунгаар санап үндүргени ёзугаар алырга, Тыва Республиканың 2030 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлденин хууда программаны боттандырган түңнелинде, регионнуң экономиказы 1,7 катап өзер, продукт бүдүрүлгезиниң хемчээли ниитизи-биле 208,5 млрд рубльге көвүдээр уjurлуг. 2030 чылга чедир 1794 чаа ажилчын туруштарны ажыдар, ол дээрже Тыва Республиканың 2020–2024 чылдарда социал-экономиктиг хөгжүлденин хууда программаны боттандырганының ук көргүзүлгелеринге деңнээр, 2,5 катап хөй.

Тываның 2030 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлденин хууда программаны хевирлээринге федералдыг албан черлериниң ажылдакчылары-биле

кады киржип турган шупту специалистерге өөрүп четтиргенин Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг илереткен. 2020–2024 чылдарда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлденин хууда программаны боттандырганы бодунуң дээштин көргүскен, ооң бир херечизи Тывага тудуг материалдарын бүдүрерин катап тургусканы, тудугларны көвүдедир тудуп турар апарганы деп ол демдеглээн.

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлденин чаа хууда программаны ажилдап кылып тура, 2020–2024 чылдарда программаны боттандырып турганында чедер-четпестерни кичээнгейге алган, чаа программаны боттандырып шыдаарының херек кырында байдалдарын шинчилеп көргөн. Амгы болгаш келир үеде бистиң сорулгавыс Тываның 2030 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлденин хууда программаның берип турар аргаларын 100 хууга, харын-даа мырыңай оон-даа хөй кылдыр ажылгаары деп, Владислав Ховалыг чугаалаан.

/ Ш. ЛОПСАН.
Чурукту интернет четки-
зинден хоолгалаан.

Декабрь 23-те Кызыл хоорай-ның төвүнге ВТБ банкының ажыдышкыны болуп эрткен. ВТБ – Россияда база бир улуг саң-хөө организацияларының бирээзи. Республиканың чурттакчы чону болгаш улуг бизнестиг сайгарлыкчылар ВТБ банкының ачы-дузазын ап болур.

«Тываның стратегтиг хөгжүлдезинге ВТБ банкының ажыттынганы улуг рольду ойнаар. Республикавыстың чурттакчы чонунга ажыктыг банк деп санап турар бис. Сөөлгү үеде интернет четкизин таварыштыр мөлчүкчүлөрниң көвүдээни чажыт эвес. Ынчангаш ВТБ банкызының ажилдакчылары-биле кады саң-хөөге хамаарышкан өөредиглиг кичээлдерни регионнуң улуг-биче чонунга эрттирип эгелээр бис. Россияның улуг банкыларының бирээзиниң республикада келгени – тыва чонга улуг болушкун-дур» – деп, ТР-ниң Саң-хөө сайыдының оралакчызы Айдыс Монгуш чугаалаан.

ТР-ниң саң-хөө сайыдының оралакчызы Айдыс Монгуш болгаш ВТБ банкының Тывада салбырының удуртукчузу Александр Ванюшкин республиканың чурттакчы чонунга саң-хөөге хамаарышкан кичээлдер эрттирер дугайында керээге атты салган.

«Банкының эң-не кол даалгаларының бирээзи – республиканың чонунга чоок болуру. Кижилер биче банкка келгеш, консультация ап болур. Тус черниң эрге-чагыргазы-биле стратегтиг планын тургускаш, кады

ВТБ банкызы Кызыл хоорайда ажыттынган

ажылдажылганың керээзин чаргаш, ажилдап кирипкенивис бо. Хамааты бүрүзү, өреге бүрүзү-биле болгаш улуг-биче сайгарлыкчылар-биле кады ажилдаарыга белен бис. Саң-хөөге хамаарышкан билиглерни чонга чедирери – бир сорулгавыс. Эң-не кол чүүл – бодунуң акшазын шын чарыгдап билири болгаш мөлчүкчүлөрниң оп-мегезинге алыспазы» – деп, ВТБ банкының Красноярск крайда, Хакас болгаш Тыва республикаларда салбырларының удуртукчузу Александр Ванюшкин чугаалаан.

Банкының специалистери баштайгы клиентилерин олла хүн хүлээп эгелей берген.

«ВТБ банкының клиентизи мен. Ооң мурнунда кандыг-бир айтырыглар тургус-

тунуп келирге-ле, Абакан хоорайже баар турдум. Кызылда салбыры ажыттынып келгенинге аажок өөрүп турар мен. Шиитпирлээр айтырыгларым бар. Ынчангаш ажыттынарга-ла, келгеним бо. Четтикпейн манап турдум» – деп, Кызылдың чурттакчызы Айсула Соян өөрүшкүзүн илереткен.

Тываның чурттакчылары ВТБ (ПАО) Банкының офистерин дамчыштыр янзы-бүрү банк ачы-дузазын алыр аргалыг апаар. Тывада боттандырып турар төлөвилелдерни акшаландырырынга бо банк киржир сорулгалыг.

Республикага банкыны албан езузу-биле аядар мурнунда-ла, ол Тываны 2023 чылда «Карак чажы чок өртемчей» деп боттарының ачы-буян программасынче

кирген. Ооң дузазы-биле республиканың уруглар эмнелгези сурдологтуг болгаш офтальмологтуг дериг-херек-

селдер комплекзин алган дээрзин демдеглээри чугула. Буян ООРЖАКТЫҢ тырт-тырган чуруктары.

| ЧЫЛДЫ ТҮҢНЕП ТУРА... |

Чуртталга-коммунал ажил-агыйының түңнелдери

Чуртталга-коммунал ажил-агыйга болгаш тудугга хамаарышкан айтырыглар республиканың чурттакчы бүрүзүнге хамааржыр.

ТР-ниң күрүнениң чуртталга-коммунал ажил-агый инспекциязы 2006 чылдың декабрь 25-те тургустунган. Ынчан ук организацияга 5 кижилер ажилдап турган. 2011 чылда организацияны эде адаан. Амгы үеде ук инспекцияда 14 кижилер ажилда хаара туттунган.

Ук албан черинче 2024 чылдың дургузунда республиканың чурттакчыларындан 1110 дилег билдиришкен кирген. Чоннуң кириген билдиришкенин езуугаар янзы-бүрү хемчеглер чоруттунган. Сагындырыглар, протоколдар бижиттинген болгаш шүүгү черинче-даа чоруткан хомудалдар бар. 41 административтиг херекти оттурган. Нититизи-биле 2 136 500 рубль акшага торгоалды аңгы-аңгы башкарылган компанияларынга онааган.

Чуртталга-коммунал

ажыл-агый хынаар органның кылган ажилының түңнелинде 2024 чылда септээр ужуруг 288 хөй квартиралыг бажыңнарның подъездилериниң 244-ү септеттинген. 2025 чылда 44 подъездини септээр планда көрдүнгөн.

Баш бурунгаар тургускан график езуугаар неделя санында хөй квартиралыг бажыңнарның девискээрлеринге хыналданы чорудуп, бок бар-чогун, харны аштаан-аштаваанын, бажыңнар девискээринде бок төгер контейнерлерниң богун чогуур үе-шаанда чүдүргенин дээш арыг-силигге хамааржыр ажилдарны хынап турар. Чыл дургузунда 1893 хөй квартиралыг бажыңның девискээрин хынаан, оларның 83-үнүң девискээриниң харын болгаш богун аштаван, 46 бажыңның девискээринде контейнерлерниң богун чогуур үе-шаанда чүдүрбээн болган.

Кызыл хоорайда ниитизи-биле 29 хөй аал чурттаар-бажыңда 93 лифт ажилдап турар. Оларның хөй кезиин 80-90 чылдарда-ла ажыглап

эгелээн. Лифтини дүрүм езуугаар 25 чыл ажыглаар ужуруг. Ынчап кээрге, Кызылда бо хүннерде ажилдап турар лифтилерниң ажыглаар хуусаазы шагда-ла доозулган. Чуртталга-коммунал ажил-агый инспекциязының мониторинг эрттирген түңнелинде, Кызыл хоорайның капиталдыг септелге фондузунче хөй квартиралыг 9 бажыңның 36 лифтинин солугу дугайында чагааларны чоруткан. Ук лифтилерни 2025 чылдың капиталдыг септелге планынче кириген. Ангар бульвары, Лопсанчап, Бай-Хаакская, Кочетов кудумчуларында хөй квартиралыг бажыңнарның лифтилериниң септелгези планче кирип турар.

Хоорай иштинде чамдык хөй квартиралыг бажыңнар газ-биле хандырылган. Газ айтырыгыга хамаарыштыр база чыл дургузунда чогуур хемеглерни ук организация чоруткан. Хыналданың түңнелинде Кызыл хоорайның «Газ албан чери» КХН-ни болгаш ооң мурнунда турган «Хоорай сервис» КХН-ни хажыдыыш-

кыннар дээш административтиг херекке онаашкан.

Башкарыкчы компанияларның хөй квартиралыг бажыңнарже чылыгыны дамчыдар ажилдарны өйлеп турган үезинде изиг шугум ажыттылган турган. 5-68-01 дугаарже долгааш, квартиразы соок дээш хомудал кириген 76 хамаатының көдүргөн айтырыы шиитпирлеттинген.

Башкарыкчы компаниялар чуртталга-коммунал ажил-агый инспекциязындан ажилдаар дугайында лицензияны алыр. 2024 чылда ийи лицензия кылган. 2015 чылдан тура Тывада 67 лицензиялыг организация ажилдап турар. Бо чылын «Буура» биле «Авырга» деп ийи башкарыкчы компанияның лицензиязының ажылы аңгы-аңгы чылдагаан-нарның уржуу-биле соксаан.

2023 чылдың октябрь 12-де ТР-ниң Чазааның Даргазының Айтышкыны-биле «Госуслуги-Дом» капсырылганы нептередир дугайында «орук картазын» бадыйткаан. Чуртталга, коммунал ажил-агый инспек-

Ук албан черинче 2024 чылдың дургузунда республиканың чурттакчыларындан

1110

дилег билдиришкен кирген.

циязы чогуур ажилдарны кылып чоруткан түңнелинде, 7300 хамааты ук капсырылганы идепкейли-биле ажыглап эгелээн.

Күрүнениң тудугга хамаарыштыр хыналдазын 2024 чылда чоруткан. Республикада 93 тудуг объектизи бар, оларның 48-и хөй аал чурттаар бажыңнар, 7 – школалар, 4 – өске тудугларга хамааржыр.

/ Арынны Айдың ОНДАР белеткээн.

Кадык малды өстүрер дээш ...

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК-ЧАГЫРГАЗЫ, ЯАМЫЛАРЫ, АЛБАН ЧЕРЛЕРИ 2024 ЧЫЛДА КЫЛГАН АЖЫЛ-АГЫЙЫН ТҮҢНЕП ТУРАРЛАР.

Оларның бирээзи ТР-нің ветеринария албаны база регионда малдың кадык байдалының, кандыг аарыглардан аарып турарын, оларны эвээжедип, болдурбас дээш, баш удур кандыг хемчеглер чорудуп турарын албанның удуртукчузу Алексей Ооржак дыңнаткан.

Ук адырга Республиканың ветеринария төвү, ооң 17 кожунда адырлары, Тываның ветеринария лабораториязы, кожууннар аразында 2 ветеринария лабораториялары хамааржыр. Ында ниитизи-биле 332 кижиге ажилдап турар. Оларның иштинде 227 тускай эртемниг ветеринарлар, 149 мал эмчилери, 78 мал фельдшерлери болгаш лаборантылары бар. Олар малдың айыылдыг болгаш халдавырлыг аарыгларын болдурбас дээш, ажилдап турарлар.

2024 чылдың 11 айының дургузунда 7 муң 322 баш чылгы малда бруцеллез бар-чогун хынаан түңнелинде, аарыг чылгы мал илеретинмээн. План ёзугаар 123 муң 946 баш мыйыстыг бода малды хынаар тургаш, 97 муң 140-ин хынааш, 74 баш инек малда ук аарыгны илереткен. Аарыг малдың шуптузун узуткаан. 93 муң 104 баш мыйыстыг шээр малда бруцеллез бар-чогун хынаар тургаш, 70 муң 927 баш малды хынаан түңнелинде, 38 аарыг малды тодараткан.

Лейкоз аарыынга 90 муң 802 малды, халдавырлыг анемияга 6 муң 20 чылгы малды, туберкулёзга 24 муң 264 мыйыстыг бода малды, чылгы малдың халдавырлыг аарыгларынга 5 муң 721 аътты хынаан. Ук аарыглардан аараан чагыс-даа мал илереттинмээни эки болган.

Ящур аарыын болдурбасы-биле, баш удур тарылга ажилдарынче онза кичээнгейни угландырып турар. ТР-нің Чазаның 2021 чылдың август 13-тен тура 428 дугаар доктаалы-биле 2021–2025 чылдарда ТР-нің девискээринге ящур аарыын хыналдага алыр тускай программаны ажилдап кылган. Хамчык аарыглары-биле ажилдаар делегей чергелиг бюронун негелделери-биле ящурга удур тараан малдың саны 80 хуудан эвээжевес ужурлуг. 268 муң 121 бода, 996 муң 819 шээр малды ящурга удур тараан. Бода малдың тарылгазы 86, а шээр малдың 76 хууга күүсеттинген.

Бистиң республикада сибирь язвасының өөскүп турары бедик болуп арттышаан. Ынчангаш чылдыңна баш санын ук аарыгга удур тарыыр ужурга таваржып турар. Бо чылын 39 муң 629 чылгы малды сибирь язвасынга удур тарааш, ажилды 105 хууга күүсеткен. 122 муң 908 бода малды, 526 муң 693 шээр малды тараан. Бода малдың тарылгазын 88, шээр малдың 80 хууга күүсеткен.

Калчаа аарыынга удур тарылганы чүгле калчаа аарыг черлик амытанның дириг амытаннарже халдаан таварылгада аарыгның тывылган черинде бар азырал амытаннарга тарылганы чорудар. 2024 чылда республиканың девискээринге бода малдың калчаа аарыы 1 катап илереттинген. Ук девискээрге аарыгга удур чогуур хемчеглерни чорудуп, бүрүнү-биле арыглаан. Ол ышкаш Кызыл хоорайга калчаа аарыг ыт база илереттинген. Ону неперетпези-биле ажилдар ам-даа уламчылап турар. Ниитизи-биле 662 баш чылгы, 1108 баш бода, 2548 шээр малды, 9 муң 857 ытты, 1838 диисти калчаа аарыынга удур тараан.

Бистиң республиканың агаар-бойдузунун онзагайының аайы-биле малдың тарылга ажилдары чылдыңна март айның төнчүзүндөн эгелээр. Ол ышкаш кыштаглаашкын соонда малдың деңгелин база өөренип көөр апаар.

Ол ышкаш ветеринария албанының специалистери часкы болгаш күскү үелерде иштики болгаш даштыкы паразиттерге удур арыглаашкынны база чорудуп турар. Бо чылын 254 малчын турлагга 245,190 муң дөрбелчин метр черге дезинфекцияны, 10,38 муң дөрбелчин метр 11 объектиге дезинфекцияны, 29,55 муң дөрбелчин метр 42 объектиге дератизацияны чоруткан.

Бүдүн чыл дургузунда хораннанган малга, чем хайылдырар, тынар органнарда, бүдүмелдер солчулгазында аарыгларны, янзы-бүрү кемдээшкinnerни эмнеп, мал оолдаашкыннга дузалажып, кезер, чазаар ажилдарны чорудуп турарлар.

2024 чылдың декабрь 20-нің байдалы-биле халдавырлыг аарыглардан Кызыл кожууннун Кур-Чер суурда, Бий-Хемнің Аржаан суму-зунун Чкаловка арбанында, Чаа-Хөлдүн Шат-Ужу деп черде, Бай-Тайганың Кызыл-Даг

суурда Алаак деп черде, Улуг-Хемнің Хайыраканда бруцеллез, Каа-Хем кожууннун Хопто деп черде морзук трихинеллёзу, Кызыл хоорайда черлик ыттар аразында калчаа аарыы илереттинген.

Кожууннарда ветеринария эргелелдериниң специалистери мал аарыглары илереттинген черлерде чогуур ажилдарны чорудуп турар. Бо бүгү ветеринария албанының доктаамал хыналдазында.

/ Чыжыргана СААЯ
белеткээн.
Чурук интернеттен.

Садып алыышкын адырының ажил-чорудулгазы

Тыва Республиканың Садып алыышкын адырынга дугуржулга системазын өйлеп таарыштырарының яамызы 2024 чылда кылган ажил-ижин болгаш келир чылда сорулгаларын таныштырган.

Тыва Республиканың Садып алыышкын адырынга дугуржулга системазын өйлеп таарыштырарының яамызы 2024 чылдың 11 айларында күрүнениң болгаш муниципалдыг чагыкчыларның чагыгларын ёзугаар эге өртээ 14 102 436,94 муң рубль түңнүг 5312 адааннажылга садыглаашкыннарын электронуг садыглаашкын шөлдеринге чогуур өйүндө салган. Оларның иштинде ниитизи-биле 9 027 764,97 муң рубль түңнүг 3933 керээни чарган. 2023 чылга деңээр, садыглаашкыннарның саны 6 хуу көвүдээн (2023 чылдың түңнели-биле эге өртээ 16 861 904,78 муң рубль түңнүг 4984 адааннажылга садыглаашкыннарын салган).

Бо үе дургузунда ТР-нің Курчагыг яамызының органнизаастааны садыглаашкыннарга 11804 кижиге киришкен, оларның 3933-биле керээлери чарган.

Ол ышкаш садып алыышкыннарның санынче 8 национал төлевилел, 1 күрүнө программаны база 1 федералдыг тускай программа кирген. Ооң түңнели-биле эге өртээ 3 348 485,55 муң рубль түңнүг 312 садып алыышкынны чоруткан. Ниити өртээ 3 239 750,29 муң рубль түңнүг 312 керээни чарган. Ниити камналгазы 108 735,26 муң рубль болган.

Капиталдыг тудуг объектилеринге дараазында садып алыышкыннарны чоруткан:

Ниити өртээ 2 913 965,19 муң рубль түңнүг 151 садып алыышкынны чоруткан. Ооң иштинде ниити түңү 2 823 057,90 муң рубльге 180 объектинин капитал тудуг ажилдарын күүседиринге 151 күрүнө болгаш муниципалдыг керээлери чарган. Капитал-

дыг тудуг объектилеринге садып алыышкыннардан 90 907,29 муң рубль камналгалыг болган.

Дериг-херекселдер болгаш өске-даа барааннар садып алырынга: ниити өртээ 432 909,45 муң рубль түңнүг 161 садып алыышкыннарны чоруткан, оларның иштинде 415 081,47 муң рубльге дериг-херекселдер болгаш өске-даа барааннар садып алырынга 161 керээни чарган. Дериг-херекселдер садып алырынга чоруткан садып алыышкынның камналгазы 17 827,97 муң рубль болган.

Чурттуң политиктиг болгаш экономиктиг байдалы быжыг эвес болганындан күрүнө программаларының болгаш национал төлевилелдеринин боттанылгазын харыылап турар күүсекчи эрге-чагырга камнап алган акша-хөреңгиниң хөй кезиин федералдыг бюджетке эгиткен. Ынчалза-даа күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының чөпшээрели ёзугаар

камнап алган акша-хөреңги-биле немелде дериг-херекселдер садып алыр аргалыг болган: ТР-нің Арга-арыг ажил-агыы болгаш бойдус ажыглалының яамызынга ийи автофургонну, ТР-нің Өөредилге яамызының албан черлеринин хереглелдеринге аңгы-аңгы дериг-херекселдер (үн дериг-херекселдери, лазер-биле кезер станоктар, ноутбуктар зарядкалаар тележкалар, прожекторлар, магниттиг самбыралдар, видео болгаш фото-камералар, аудио-аппаратуралар, интерактивтиг медиа-гидтер дээш өске-даа), ол ышкаш «Культураның хөгжүлдези» күрүнө программанын чорудуу-биле Тыва Республиканың Национал музейинге видео хайгаарал системазын тургускан, ТР-нің Кадык камгалал яамызынга медицина реабилитациязы болгаш санаторлуг курорт эмнээшкinnerинге тускай программа ёзугаар дериг-херекселдер садарынга ажыглаан.

2024 чылдың 11 айларында муниципалдыг чагыкчыларның акша-хөреңгизи-биле эге өртээ 606 404,32 муң рубль түңнүг 341 садып алыышкынны чоруткан, 433 062,28 муң рубль түңнүг 240 садып алыышкыннар керээлери чарган. Ооң камналгазы 63 621,25 муң рубль болган.

2025 чылда садып алыышкын адырынга мурнадыр көөр кол угланыышкын — Тыва Республиканың регионалдыг информастыг системазын чаартыры. Дугуржулга чорудулгазын чурагайжыдар болгаш чагыкчылар системазының ажылын бөдүүндүдери-биле садып алыышкын адырынга регионалдыг информастыг системаны сайзырадыры ук адырның кол сорулгазы. Амгы үеде чагыкчыларның шупту дугуржулгалары саазын хевирде кээп турар болгаш, ажилдакчылар ону хол-биле хынап турар, ол чүүл чурагайлыг хөгжүлдениң угланыышкыннарынга дүүшпейн турар.

/ Бистиң корр.

Бюджет хайгааралы: хажыдыышкыннар эвээш апарган

Тываның саң-хөө бюджет хайгааралының албаны – республиканың бюджет акша-хөреңгизин болгаш материалдыг өнчүнү сорулгаларга дүүштүр ажыглаарын харыылаар күрүнениң кол албан черлериниң бирээзи.

Ведомствонун удуртукчузу Татьяна Моңгуштуң тайылбырлааны-биле алырга, бо эртип турар чылда казна, бюджет албан черлериниң саң-хөө ажил-агый чорудулгазынга 58 хыналда ревизияны эрттирген. Оон аңгыда, чүгле чаңгыс хандырыкчылар-биле (поставщик) чардынган 25 керээниң күүселдезин хынаан.

2024 чылда ниити хемчээли 4,5 ажыг млрд рубль бюджет хөреңгизин хынаан. Илереп келген хажыдыышкыннардан алырга, 500 ажыг сая рубльди чөптүг эвес чарыгдан. Оон иштинде бюджет хөреңгизи – 433 сая рубль, садып алышкын адырында – 86 сая рубль.

Хажыдыышкынның хөй нуруузу бюджет хөреңгизин хоойлуга дүүштүр ажыглавайн барганында дээрзин сайгарылга көргүскен.

Чагыкчылар садып

алышкын талазы-биле дараазында чүүлдерни хажыдып турар:

- Керээниң эге (эң улуг) өрте-үнезин санаар чурумну азы сагыыр ужурлуг майыкхевирни сагывайн барганы;

- Хандырыкчының (подрядчиктин, күүседикчинин) хире байдалын тодарадыр аргаларны ажыглавайн, шын эвес шийтпир хүлээп алганы;

- Керээниң негелдезин азы оон-даа өске чүүлдерни үрөп хажыткан хандырыкчының харыысалгалыг болурун негевейн, хемчээн албайн турары.

Сөөлгү үш чылдың көргүзүлгери хажыдыышкыннарның хемчээлиниң эвээжеп келгенин херечилеп турар. 2022 чылда 1 млрд рубльден 906 сая рубль, а бо эртип турар чылда 519 хире сая рубль апарган. Ол дээрже республиканың бюджетинге хора чедирер чоруктарның чавырлып, когаралдың хемчээлиниң эвээжеп келгенин көргүзүп турары-дыр. Ук албан чериниң шийтпирлиг ажылының түңнели ындыг болган. Тодаргайлаарга, садып алышкын кылырда, хажыдыышкын болдурбас дээш, кичээнгейлиг болу-

рун сагындырар. Иштики саң-хөө хынаар органнарны таарыштыр уштап-баштаар, ниити ажылының деңгелин бедидер талазы-биле тускай угланышкынның ажилдап келгени ол.

Албан чери 2023–2024 чылдарда бедик мергежилдик кадрларны шийир сорулга-биле шупту кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның чагыргалары-биле дугуржулгаларны чарган. Ынчангаш кожууннарга квалификациялыг кадрлар тургузар, муниципалитет иштинге саң-хөө хыналдазын чорудар албан-хүлээлгени күүседирде, демниг кады ажилдажылганы организастаар.

Бо эртип турар чылда Кызыл биле Чадаана хоорайларга семинарлар болган. Аңаа бот-башкарылга органнарының, саң-хөө эргелелиниң удуртукчулары, ревизорлар, бухгалтерия ажылчынары, Бай-Тайга, Моңгун-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл кожууннарның, Ак-Довурак хоорай чагыргаларының даргалары киришкен.

Күрүне болгаш муниципалдыг ажилга хереглээн

чүүлдерни садып ап тургаш, эң-не хөй хажыдыышкыннар дугайында ревизорлар чугаалап берген. Бюджет сметаларын, саң-хөө ажил-агыйының планнарын күүседип турда, частына бээр чүүлдерни тайылбырлаан.

Хыналдалар, садып алышкын талазы-биле хажыдыышкыннар, бюджет хөреңгизин чедимче чок чарыгдааны дээш административтиг харыысалгага онаажырының дугайында семинарның киржикчилериниң салган кезек айтырыгына харыылап берген.

Ревизияларның, хыналдаларның түңнелдерин, хажыдыышкыннарны тыпканын, оларны чайлатканын, бюджетке чедирген когаралды катап эгидериниң дугайында шупту медээлерни республиканың Баштыңы Владислав Ховалыгга дамчыдып турар.

Хажыдыышкынның кол чылдагаанын айтып, ону чайладырын негээн бижикиниң болгаш бижимел айтышкынның хоолгазын бюджет акша-хөреңгизин хувааган ол үстүкү ведомствоже чорудар. Негелдени күүсеткенин олар хынаар, чогуур хемчеглерни алыр.

» Сөөлгү үш чылдың көргүзүлгери

хажыдыышкыннарның

хемчээлиниң эвээжеп

турарын херечилеп турар.

2022 чылда 1 млрд рубльден

906 сая рубль, а бо эртип

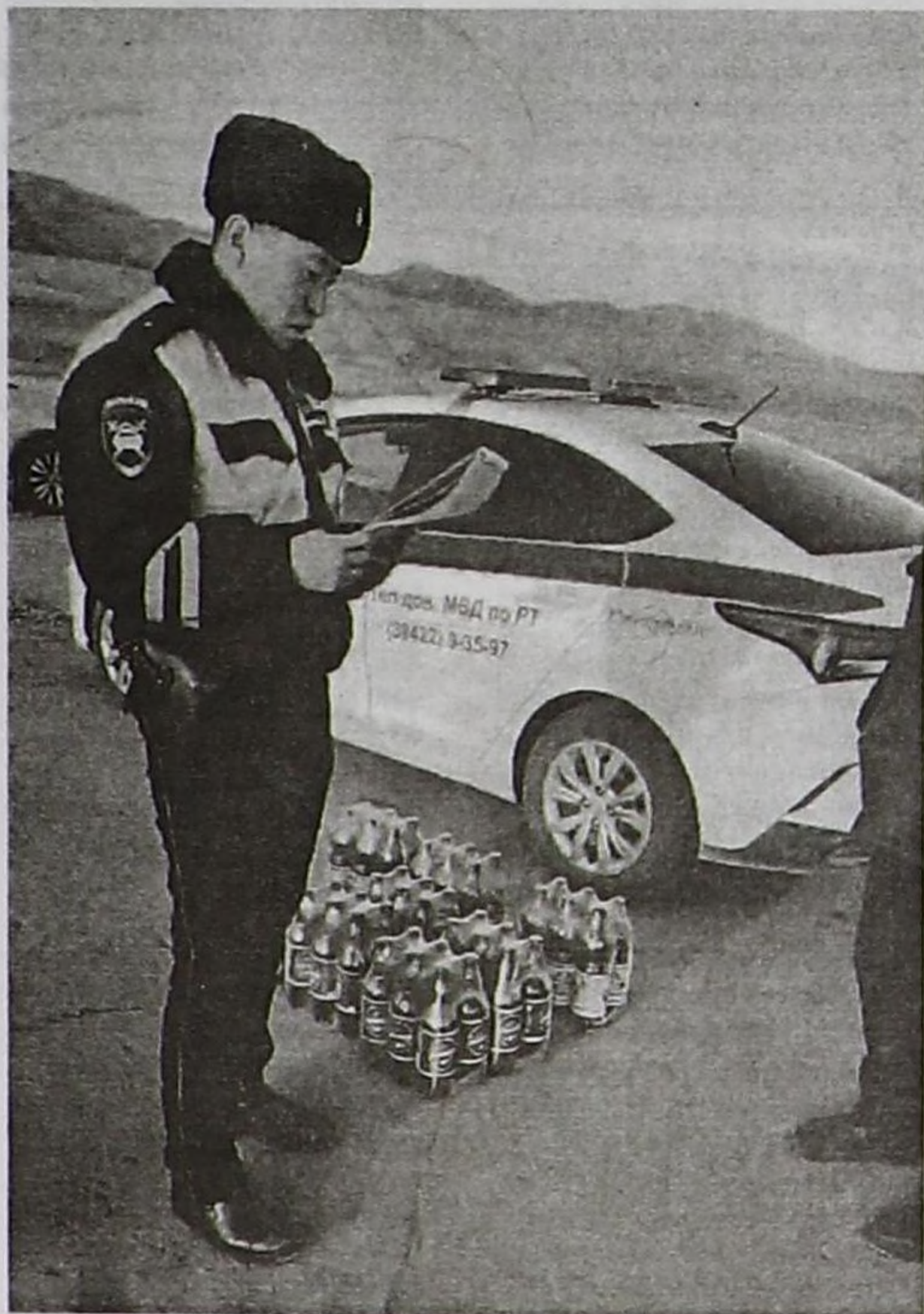
турар чылда 519 хире сая

рубль апарган

Республиканың күрүне хереглелинге садып алышкын кылып тургаш, бюджет хөреңгизин холгааргап чарыгдан, эрге-хоойлу хажыткан барымдаалар дугайында прокуратура органнарынга албан ужуру-биле дыңнадыр.

Республиканың саң-хөө бюджет хайгааралының албанының чогуур медээзи-биле ёзугаар прокурор хоойлудурумнуг хемчег алыр.

/ Р. ДЕМЧИК очулдуран.

Бутлегерлерге удур демисел ажылы болгаш спирт холумактыг продукция аймааның садып-саарылгазын хоойлу ёзугаар дүрүмчүдери Тывада янзы-бүрү ажил-агыйларны хайгаараар болгаш чөпшээрел бижики бээр албан чериниң ажылының кол угланышкыны.

Арагалаашкын-биле демисел

Чөпшээрел чок спирт аймааның кири сөөртүлгезин "Сарыг-Сеп", "Самагалдай", "Шивилиг", "Ак", "Таңды" орук доскуулдарына болдурбазы-биле ажилды күштелдирер деп тускай даалганы Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг берген турган.

Республиканың девискээринче кирип турган машиналарның хыналдазының үезинде 20 муң литр хоруглуг спирт холумактыг продукцияны хавырган.

Албан ёзуу-биле алырга, Тывада 70 организация эзиртир суксуннарны үүрмектеп садарына чөпшээрел бижики. Оларның 47-зи Кызылда. Оон аңгыда, бистиң регионда 207 хөй-ниити чемненилге черлеринге болгаш садылгаларга араганы садарын чөпшээрээн. 11 айның дургузунда чөпшээрел документи-лер чок 48 муң литр спиртни эрге-хоойлу ажилдакчылары хавырган. Ылаңгыя соцетки-лер таварыштыр араганы тарадып турар кижилерге удур ажил шыңгыы чоруттунган. Ниитизи-биле Тывага кайы-хамаанчок эзиртир суксун аймаан боттандырып турар

сайгарлыкчыларга удур 126 янзы-бүрү хемчеглерни алган.

11 ай дургузунда хавырган спиртниң ниити хемчээли эрткен чылгы көргүзүлгере деңгээрге, 6 катап хөй. Арага садарының чурумун хажыдыышкынга каразаттырып турар кижилерге хамаарыштыр административтиг болгаш онза херектерни оттургаш, хоойлу ёзугаар шыңгыы торгаалга онааштырар.

Тывада янзы-бүрү ажил-агыйларны хайгаараар болгаш чөпшээрел бижики бээр

албанның киржилгези-биле 29 херек көрдүнген. Сайгарлыкчыларны улуг түңнерге торгаан.

Арага ижип, хөглээниниң түңнелинде, кем-херек үүлгедишкыннери болуп турар. Бо чылын хөй хоруглуг спиртни хавырган ажилдың үре-түңнели – эзирик байдалга кем-херек үүлгедишкыннери 13 хуу кызырылган.

/ Олча ОНДАР.

Чуруктарны интернет четкизинден хоолгалаан.

Ада-ие кандыгыл, ажы-төл ындыг

/ Эрзиншколазының сургуулдары сакмаан үезинде С. Тока-биле, 1963 чыл, март.

Өг-бүле чылы кылдыр чарлаттыгын 2024 чыл адакталып келген. Бо онзагай болуушкун-биле холбаштыр Россия-да-даа, Тыва-даа кончуг ханы утка-шынарлыг хөй янзы хемчеглер болгулаанын билир бис. «Шын» солунуң 94 дугаар үндүрүлгезинге «Өг-бүлевистиң чаңчылы ындыг» деп аттыг РФ-тиң деңнелинге эрткен мөөрейниң тиилекчилери, беш ажы-төлдүг өг-бүле Леонид Дамдын биле Долаана Монгуштуң дөрт ада-иези-биле кады тырттырган чуруктуг материал үнген. Ол хире хөй кежигүннерлиг улуг өг-бүлениң дугайында бижип тургаш, Леонид Маадыровичиниң талазындан өгбө төөгүзүн чедир кирибейн барган болду. Президент платформазының улусчу төлөвилелиниң ачызында Калининград облазынче «Больше, чем путешествие» деп программаның аян-чоруун ол номерде таныштырып парлаан болгай.

Ам маңаа кысказы-биле «Ада-ие кандыгыл, ажы-төл ындыг» деп мерген угаадыгның дес утказын сайгарып көрээлиңер. Ольга биле Маадыр-оол Дамдыннар ийи оолдуг, бир кыстыг. Оолдарының бичии-зи Леонид ажы-төлү-биле бай, иштиги сагыш-сеткили байлак, ёзулуг үлегерлиг ада кижиге. Ажыл-агыыгынга шыңгыы, негелделиг, ажилдакчыларыгга кичээнгейлиг, амыдырал-чуртталгазын өөренип билир. Бөдүүн, биче сеткилдиг, ажил-ишчи болурун дээди өөредилге черлеринде өөрөтпейн турар деп билир бис, ындыг мөзү-бүдүш өгбелерниң хан-дамырындан

дамчыыр деп чүвени амыдырал-чуртталганың төөгүзү көргүзүп чоруур. Авазы Ольга Кыргысова-на Дамдынны республикада танывас кижилер ховар-ла боор. Ол, шынап-ла, эрескежээ, спортчу, ГТО-ну алдын демдекке дужааган, хөй янзы талантылыг башкы, хөй-ниитижи, политик, күрүне болгаш комсомол, партия органның, херээжен чон ортузунга ажилдың хоочуну. Күш-ажыл болгаш социал камгалал сайыдының оралакчызы тургаш, 2001 чылда бүгү Россияның социал ажилдакчыларының бирги съездинге Тываның мурнундан 3 делегаттың

бирээзи кылдыр соңгутканы – хөйну чугаалаар. Бо үеде республиканың Хоочуннар чөвүлелиниң даргазының оралакчызы, Кызыл хоорайның хоочуннар эвилелин 10 ажыг чылдарда билдилг удуртуп чоруур, кезээде бир-ле чаа чүүлү бодап тыпкан, дилээшкенде, шимчээшкенде чоруур. Чаа технологияларны ыяк билир, чаартылгаларны илип апкаш, чурттуң Президентизиниң, Тываның Чазааның болгаш Кызыл хоорай мэриязының грантыларыгга чаңгыс эвес удаа киржип, ойнап ап, улуг назылыгларга солун хемчеглерни эрттирип, каът бажыңның подвалыгга Хоочуннар төвүн-даа ажиткан.

Орлан-шогаа Ольганың ада-иези ол үени-биле онзагай интеллигент. Ачазы Кыргыс Ойдунович Ламажап фельдшер эртемниг. Качык сумузунга ажилдап эгелээш, үр-даа болбаанда, Эрзинниң төп эмнелгезиниң эргелекчизи кылдыр томуйлаткан. 1940 чылда шериг албанын эрттирери-биле кыйгырткан. 1942 чылга чедир ТАР-ның кавалерисчи полугунга санитарлап ажилдаан. Ону революсчу аныктар

эвилелиниң кежигүнүгге кириген. 1948–1955 чылдарда Эрзин, Тес-Хем районнарда күрүнениң Иштиги херектер органныгга ажилдаан. Оон Кызылга тускай школа дооскаш, Эрзин районнуң күрбанк даргазынга, улаштыр тускай мергежилиниң аайы-биле ол-ла районнуң эмнелгезинге ажилдаан. Күш-ажылдың хоочуну, дагыныкчы. Ырак коданнарда малчыннарның аалдарындан чалалгага баргаш, иелерни божудуп чораан, буйнныг эмчи. Хоочун журналист Светлана Данзын-оолдун «хин-авазы» база болгай.

Авазы Наталья (тыва ады Тадар) Лама-ооловна Адыг-Тюлюш ажилчын бажымнарын С.К. Тока дарганың дузалакчы секретары болуп эгелээш, чоорту Улуг-Хем, Эрзин кожуннарда херээжен чонну эргелеп-башкарып чораан баштайгы аныак, кыс даргаларның бирээзи дээрзин төөгүде бижээш.

Амгы үеде кижилерни оларның эртем-били-биле үнелеп турар болзувусса, шагдагы өгбелеривис кижилерни холу-биле кылган ажил-ижи-биле үнелеп чорааннар. Леонидтиң кырган-ачазының ачазы Кыргыс Ойдуп ирей дөрт оолдуг, бир кыстыг турган. Улуг огу Сенди 10 ажы-төлдүг, ийи дугаары Яндаа – 7, үш дугаары Ламажап – 5, дөрт дугаар төлү, чаңгыс кызы Балчытмаа – 6, хеймер огу Дады – 8 ажы-төлдүг чорааннар. Кыргыс Ойдуп ирей муң ак хойлуг, ийи аскыр чылгылыг чораан. Чүгле кызымак, кежээ кижилер ажыг дерин төп чорааш, хөй малдыг, өөр чылгылыг болур дийин.

Леонидтиң ачазының

/ Мурнакчы малчын Кыргыс Дамдын-Сүү оолдары-биле.

талазындан кырган-ачазын истеп сураглаар болзувусса, Кыргыс Дамдын-Сүү 10 ажы-төлдүг адазы. Сарыг-Булуң суурга эң баштайгы чуртталга бажыңын, эге школаны туткан кижилерниң бирээзи. Ол күрүнениң хөй малын өстүрүп малчыннааш, чыл санында 100 хойдан 110 чедир чаш төлүн камгалап ап чораан дээш күш-ажылдың Кызыл тук ордени чедир шаңнадып чораан. Мурнакчы, мергежилдиг малчын Эрзин-Теске 19 катап шүүлген шыырак мөге. Ол база канчаар-даа аажок кызымак чорук ышкажыл. Уругларының авазы чок апаарга, 10 ажы-төлүн чааскаан өстүрүп, өөредип, бут кырынга тургускан буйнныг ада-дыр. Ажы-төлү шупту эртем-билигилг, кожуннуң, республиканың аңгы-аңгы булуңнарында кызымаккай, алдар-аттыг ажилдап чоруурлар. Алды оолдун хеймери Леонидтиң ачазы Маадыр-оол Сүрүнөвич Иштиги херектер болгаш КАИ албанының, суд приставтарының хоочуну, хөй шаңналдарның эдилекчизи, төлөптиг ада.

Мындыг ажилчын, эрес улустун огу, өгбелерниң чаңчылдарын сагывышаан, мөөрейге өг-бүлөзи-биле тиилээни чөптүг болбайн канчаар. «Кижиге болуру – чажындан, аът болуру – кулундан» дээр болгай. Кайгамчык тыва чонувуста ховар салым-чаянын, хөй ажы-төлдүг, улуг өгбелериниң чаңчылдарын сагып, күүседип чоруур өг-бүлелер эвээш эвес. Бирээзин силерге таныштырдык.

/ Чойганмаа КЫРГЫС.

Кызыл хоорай.

Чуруктарны Дамдыннар-ның архивинден алган.

| ТЫВА ДЫЛДЫҢ ЧАЖЫТТАРЫ |

Дириг организм-биле дөмей

Дыл бүрүзү, ооң сөс курлавыры доктаамал чаартынып, өскерлип, эргижиреп турар. Өлүп-чидип турарлары-даа бар-ла. Чаа билиш-киннер-биле чергелештир чаа сестер – неологизмнер төрүттүнүп турар. Сөөлгү чылдарның дургузунда дылдарның сөс курлавыры неологизмнер-биле байлаксаан. Ылаңгыя делегейге коронавирус хамчыныг

үезинде нептереңгейжээш, удавайн эргижиреп, өлүп, чиде берген сестер бар – «корона», «карантин», «вирус», «ковид», «ырактан ажил», «бот-оозалал», «хамчык», «локдаун». Чоорту олар уттундургуже кирип, төөгүнүң эргижирээн сестери – историзмнер апарган.

Тыва дылда дедир тава-рылгаларга база таваржып

турар апарган бис, шаандагы политиктиг системаның «эргиниң артынчызы» деп санааны сестер база катап тыгарлып, ажыглаттынып турар апарган. Эргижирээн чингине тыва сестерниң дыл курлавырыгга дагын эглип эгелээниң, чаа сестерниң тыптып турарын чүгле макталдыг хүлээп көөр ужурлуг бис. Уттундуруп бар чыдар азы эгижирээн деп санаткан база чоокта чаа ты-

вылган чамдык чингине тыва сестерниң, тайыбыры бо:

Сакпыт – үскен далганныг чем чооглаарыгга ажыглаар, уштарын сүвүртүп каан ийи чинге ыяш херексел. Тывага ол кыдат Цин салгалдың тергииделиниң үезинде тывылган хире. Ооң демирден кылган хевири база турган – колдуунда шыдалдыг улус ону садып ап, ажыглаар.

Дазылга – ындыг кончуг ырак эвес үеде каш өрээлден тургустунган ниитиниң чуртталга оран-савазы. Амгы үеде

янзы-бүрү ниити чуртталга бажыңнарын (общечитие) база ынча деп турар апарган.

Ачымак – бичии таалыңчыгаш. Шаандагы тыва сөс. Ооң-биле амгы шагның аныктарының, элээдилерниң ооргазынга чүктээр таалыңчыгажын база ынча дээр апарган.

Чыжыр – холуксаа чок арыг. Чыжыр алдын азы меңгүн – холуксаа чок арыг алдын азы меңгүн.

(Уланчылыг).

/ А. ХЕРТЕК.

(Төнчүзү. Эгези 8-ки арында).

Өскүс-оол бадыра бээрге, хей кижиниң караа шыгып, ишкирниги олурганы шын. Ыр-шоорлуг шии доостурга, көрүкчүлөр "Браво!" дижи, туруп келгеш, катап-катап изиг адыш часкаашкыннары-биле хүлээп алган.

Шак мындыг деңгелдиг шии бо чоокта тыва сценага үнмээн дээрзинге чөпшээрешпес арга чок. Чазак Даргазының оралакчызы Орлан Сарыглар сценаже үнүп, музыкылди тургузары-биле чаладып келген чогаадыкчы бөлүктүн кежигүннеринге ТР-ниң Чазак Даргазының хүндүлел бижиктерин шуптузунга тывыскаш, байыр чедиргеш, Чаа чыл уткуштур Тываның көрүкчүлөрүнге чараш белекти кылган К. Шойгу аттыг Фондунун удуртукчузу Ирина Шойгуну сөс алыры-биле чалаан. Тывага болуп көрбээн улуг төлөвилелдин автору Сергей Шойгу дээрзин катап база чонга дыңнаткаш, Ирина Шойгу артистерге болгаш музыкылди тургузарына киришкен кижилерге бурзунге четтиргенин илереткен.

Музыкылди ол хүн көргөн көрүкчү бурзун делегейде ады алган чагыс чер чурттуувус Сергей Шойгунуң төрзөн Тывазына кызыгаар чок ынаан, ооң ачызында боттанган төлөвилелден катап база эскерип, чугаалажып тараан.

ХАМ ЭВЕС, ЧЫНДЫ ОВУР-ХЕВИР

Декабрь 22-де В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрына музыкылди тургузукчулары, чалаткан эксперттер, критиктер-биле парлалга конференциязы болуп эрткен.

Аңаа культура сайыды

/ Парлалга конференциязының үезинде.

Виктор Чигжит Тываның культура амыдыралында улуг болушкун болганын демдеглээн. Ону тургускан чогаадыкчы бөлүк: режиссер – Александра Лебедев, сценограф болгаш чурукчу – Алексей Тарасов, хореограф – Николай Андронов, ыры башкызы – Алла Михайлова, композиторлар – Урана Хомушкун, Роман Чокуров, либреттонун автору – Вилория Шожукпан болгаш костюм талазы-биле чурукчу – Маңнай Хомушкун оларның кылган улуг ажылы Чаа чыл уткуштур көрүкчүлөргө, театрга чараш белек болган деп үнөлээн.

"Дыка кыска хуусаа – 3 ай дургузунда шии тургузары дээрге, боду бодунче кыйгырыг салганы-биле демей чүве-дир. Ынчалза-даа бо төлөвилелче тергиннерни мөөңнээнинден бо ажылды боттандыраар аргалыг болдувус. Төлөвилел бистиң боттарывыска безин, дыка онзагай тускай болду. Мындыг чараш республиканың төөгүзүңгө артар дээрзинге бүзүрээр бис" – деп, режиссер Александр Лебедев чугаалаан.

Парлалга конференциязынга журналистер шииде маадырларның костюмнарын-

га хамаарыштыр айтырылганы салган. Чижээ, хамның костюму орус тоолдарда хөгледикчи чалчаларнынга демейлежи бергени тыва көрүкчүгө арай билдинмейн барганын чугаалааннар.

Ол дугайында эксперттер, критиктер-биле маргыжышкынның сайгарылганы кылганын Бурят Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажылдакчызы, доцент, композитор, Россияның композиторлар эвилелиниң кежигүнү, Бурятияның композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Лариса Санжиева чугаалаан. "Хам чүдүлгени хүндүлөп чоруур национал республикаларга хамның хевин ынчаар көргүскенинге бодум хуумда чөпшээрешпээн мен. Көрүкчүлөр өскээр хүлээп ап болур болгай" – деп, ол чугаалаан. Аңаа хары кылдыр критик Ольга Кораблина, бо музыкылде Кара-Хамның омур хевирин езулуг хам кылдыр көргүспээн, эң-не багай кижилерниң чыынды омур-хевирин көргүзүп турар болганда, ооң костюмун ынчаар кылганын тайылбырлаан. Режиссер Александр Лебедев ону бадыткап, шииде езулуг хамны көргүспейн турар, тыва көрүкчү ону шын хүлээп алыр

боор дээрзинге идегеп турарын чугаалаан.

Парлалга конференциязынга тоолдун кол маадыры Өскүс-оолду ойнаан Национал театрың артизи Ачыты Салчак база киришкеш, музыкылге ойнаары кандыг болганын чугаалаан:

"Шак мындыг улуг рольду ойнаар кылдыр мени шилип алырга, дыка аас-кежиктигдир мен деп санап турдум. Ол рольга ойнаарда, бичии арып алырын сүмелээрге, кызып тургаш, 11 кил чиигей бердим. Музыкыл жанрында бир дугаар ойнап турар мен. Александр Юрьевич, Николай Николаевич, Алла Романовна деп мындыг алдарлыг улус-биле ажылдаар аас-кежик меңээ келгенинге канчаардаа аажок өөрүп, шуптузунга четтиргеним илередир-дир мен. Ылаңгыя режиссер-биле ажылдай бээрге, кижилер аштаанын безин утуп алыр, хүннүн эрткенин-даа билбейн баар чорду. Бистиң театрывыска ыры-хөгжүмнүг шиилерни көргүзүп турган. Музыкыл ол шиилерден көңгүс ылгалдыг, белен эвес ажыл дээрзин көрдүм. Ырлап тургаш, бичии-ле тактыдан чыдып каар болза, ол-ла. Оон улаштырып шыдавайн баар. Бо музыкылдиң чедишкенин

болганын чалгынналып, хей-адым көдүрлүп, шупту киржикчилерге изиг байыр чедирип тур мен!" – деп, артист өөрүшкүзүн үлөшкен.

Ачыты Салчактың ырлап тургаш, тыва чоннун чоргааралы сыгыт-хөөмейни бадырып турары, чаа музыкылге дыка улуг каасталга болган дээрзин Лариса Санжиева мактап демдеглээн. Шииниң тургузукчу бөлүү журналистерниң өске-даа айтырыгларына тода харыларны берген.

Төнчүзүнде, ТР-ниң культура сайыды чаа төрүттүнген музыкылди моон-даа соңгаар салым-чолунга хамаарыштыр бодалдары-биле үлөшкен. "Бистиң мурнувуста ам музыкылди Россияның эң-не билдингир сценаларына көргүзери-биле белеткел ажылдарын чорудар сорулгалар тургустунган. Ол талазы-биле ажыл эгелей берген. Чалалгалар безин кээп эгелээн. Музыкылдиң мурнунда ам-даа улуг чедишкенин манап турар дээрзинге бүзүрээр мен" – деп, парлалга конференциязын доозуп тура, Виктор Чигжит чугаалаан.

/ Карина МОНГУШ.

Ада ТЮЛЮШТУҢ тырттырган чуруктары.

/ "Өскүс-оол. Сырын-хаттын тоожузу" музыкылдиң баштайгы көрүлдезиниң соонда.

Тиилелгелиг чанып келзин

Оглум Александр Мунзукович Чооду Эрзин кожуунуң Качык школазынга күш-культура башкылап ажилдап турган. Школазының коллективи, директору Чырандаевна оглумнуң ажилдаарын аажок мактаарлар.

Оглум 38 харлап тургаш, тускай шериг операциязынче эки турачылап, бодунуң күзели-биле кымга-даа чугаалабайн чорупкан болду. Сөөлгү катап дайын шөлүнчө чоруур бетинде эштерин дамчыштыр телефонга авазынга, меңээ, ырлап берген. Оглум дыка ырлаар, чогадыкчы салым-чаянын кижиле болгай.

Ол ам бо хүнге чедир ис чок читкен. Кады төрзөн дунмалары Алёна, Айдыңмаа Ростовна-Донуже ийи катап акызын дилеп чорааш, түннел чок келгеннер. Оглумнуң кады чурттаан эжи, кеннивис Байлак, Красноярскыда эмчи черинде өөренип турар, уруу Айысмаа база-ла манаашкында.

Кырган ие кижиге, меңээ, оглумнуң дүргенне тыптып кээрин манап, уйгу-чыдын чок, хөй чүве бодап, манаашкыга олурары дыка-ла берге-дир. Сагыш-сеткилге чүү-даа кирер. Оглумнуң дөргүл-төрели, эш-өөрү, башкылары деткип кээр-дир. Кижиниң чону кончуг.

Күжүр оглум, аваңга-даа дыңнатпайн, дайынче чүге чордуң? Ойнап өскөн Мөрөн сууруңга, школачы эш-өөрүң-биле ойнап-хөглеп чорууруң кай, оглум.

Эрес-дидим тыва оолдарывыс чуртунче тиилелгелиг ээп чанып-ла кээр болзун, өршээ! Бис аңаа бүзүрээр уjurлуг бис.

/ Чечекмаа САДИ,
ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы.
Эрзин кожуун, Мөрөн суур.

| ШҮЛҮКТЕР |

Рубаилер

«Хамык бакты чаңгыс черге бөлөргө-даа,
Кара чаңгыс дайын уржуу оон артык.
Коргунчуг...» — деп, сеткил-хөңнү сорбуланган
Кадай оглу дайынчы эр бадыткады.

Чону чокта алдар-ат-даа кайын келир,
Чону чокта эрге-дужаал кайын келир.
Улуг-биче аймак-төрөл аралашкан
Чону чокта күрүне-даа каяа турар.

Ханныг акша, халас кежик чүден дора,
Харын чүгле карак чажы, хомудал-дыр.
Аас-кежик анаа боду черле келбес,
Карак кызыл ажил-иштиң шаңналы-дыр.

Амылыг бо өртемчейде Тывам чаңгыс,
Авам биле адам күжүр чаңгыс-чаңгыс.
Чидиг чепсээм — төрзөн дылым
дың-на чаңгыс,
Алдын хүнүм, кызыл тыным дың-на чаңгыс.

Өлчей-кежик — сая-сая акша звес,
Өңгүр-чараш орду-сүме база звес.
Сеткилиниң ханызындан сыстып үнген
Өөрүшкүлүг чаштын үнүн дыңнаары-дыр...

Чангыс-ла сөс, аткан ок дег, кавынныг бооп,
Чалыы-чаштың кызыл тынын үзүп-даа каар.
Чангыс-ла сөс, аржаан-таң дег, күчүлүг бооп,
Чамбы-дипти, өртемчейни домнап-даа каар.

Дөрттээн одуруглар

Дуруялар орай күзүн ушса-даа,
Тулаа-шыгын чазын катап эргип кээр.
Кидирээштиг хары черге чорза-даа,
Кижиле төлү төрзөн чуртун сактып кээр.

Хөөлбекке акула-даа каяа турар,
Хөлбөң шыкка меңги чечээ кайын өзер.
Бүгү чүве чаяаттыг салым-хуулуг,
Бүдүжүндөн эртер-эртпес оруктарлыг.

Хөйүнү ижи хайнып турда киришпейн,
Думчуун харап олурарга, атка багай.
Көжээ даш дег, салаа безин
шимчеш кылбайн,
Дуза харап олурарга, ботка багай.

Чырык көрбес карак дешпе караңгы дег,
Чүс-даа чылды анаа хилис чурттап боор сен.
Чылчырыктап чайынналган хуулгаазын дег,
Чүгле чаңгыс хонукта-даа чурттап боор сен.

/ Буян ЕНДАН.

Оваалаанган харлар

Чаа чыл чоокшулаан, хоорай байырлан-чыг шинчи кирип эгелзэн. Найысылал Кызылга 30 ажыг чыл чурттааш, эрткен чылын хоорайның Титова кудумчунда хөй аал чурттаар бажында көжүп келдим. Хоорайның төвү болгаш, каът бажыңнарның, кудумчуларның байдалы, чырыдылгасы, чаагайжыдылгасы ылгалдыг-дыр.

Мурнунда Восток микрорайонунга чурттап тургаш, хоорайның арыг-силиин шоолуг-даа херекке албайн турган мен, ам бо кыш дужерге найысылалдың кудумчуларының харын чүге үе-шаанда аштавайн турар ирги деп бодай бээр апардым.

Чайгы-даа үеде база ындыг, арыг-силиг талазы-биле кажан-даа эки турбаан. Канчаарга-даа найысылалдың төвү ышкажыл, аалчылар келгеш бистиң хир-чудувусту көөр бе? Чүгле автобустар доктаамнарын бичии аштап каан боор-дур. Кудумчулар кыдыгларында харлар ай-айы-биле овааланы берген, улуг даг ышкаш апарган кыштадыр турар-дыр. Чуртталга-коммунал ажил-агыйының, хоорай мэриязының ажилдакчылары ону эскербейн турар бе? Ажилдаар кижилер чок бе азы? Аныктар кара ажил кылыксавас апарган үе-дир бо. Мен пенсионер кижиле мен, херек болза бодум-даа дворниктеп ажилдадым деп бодай бээр мен.

/ Серекей МАЖАА,
Кызыл хоорай.

| ТАР-НЫҢ ССРЭ-ГЕ КАТТЫШКАНЫНЫҢ 80 ЧЫЛ ОЮНГА |

Күрсединиң салгалдары

Бо чылын ТАР-ның ССРЭ-ге каттышканының 80 чыл оюн байырлап эрттирдивис. Тыва Арат Республиканың бирги удуртукчузу болгаш Чазак Даргазы Оюн Күрсединиң дугайында материалдарны чыып турар мен.

Мээң ачам Чылбак-оол Оюн 1893 чылда төрүттүнген. Элегес, Межегей чурттуг. Ол Оюн Күрсединиң улаачызы чораан. Ада-иевистиң ажы-төлү, бис — Сайлык Юрге 86 харлыг, Каакай Хүрең-оол 82 харлыг база мен Бичен Даржааевна Дондуп 80 харлыг. Ачам Күрсединиң дугайында Сайлык, Каакай угбаларымга чугаалап чораан. Ачам биле Күрседи Хемчикке болган үймээн базарынга киржип чораан деп авам меңээ чугаалап берген. Күрседи ийи аъттыг чораан, өске кижиле мунмас турган дээр. Аъттарының бирээзин ачам чедип алгаш чоруур турган. «Ады дыштанып алырга, солуй мунар кижиле» — деп, ачамның чугаалап органын сактыр мен.

Бир хүн Күрседи ачамга келгеш, мени кыдаттар оожум хораннаар хоран-биле хораннап каапты дээн. Ооң өөн Салдам-Аксы деп чажыт черге тип каан. «Мени мында деп кым-даа билбес уjurлуг» — дээн. Ачамның күдээзи Хараалчы Баазанович Өдүрек авамның кады төрзөн акызы Күрсединиң өөнге аыш-чем, суг, ыяш-дашты чедирип турганнар. Эккелген чүүлдерин даштыга салып каар, даргазының өөнчө кирер эргези чок. Бир эртен кээрге, өг эжиин шарып каан болган. Эртенинде кээрге, ол-ла хевээр, кижиле кирбээн болган. Улаштыр ол кавы девискээрдэн Күрседини дилеп чорупканнар. Ооң үргүлчү олурар черинге кээрге, ында чок апарган чыткан. Дириг чорааш, аңаа олуруп алгаш, чуртун хараар, Элегес Межегейни көөр чораан. Кезек араттар Күрседини ол-ла черинге хөөржүдүп кааннар. Оларның аразынга мээң ачам биле күдээзи Хараалчы Өдүрек база бар.

1966 чылда Ээрбек школазын Борбак-оол Иргитович Араптан директорлап турда, Тыва Обком партияның бирги секретары Салчак Токадан айтышкын келген. Тыва Арат Республиканың Чазак Даргазы Оюн Күрсединиң хөөрү Ээрбек суурнуң чоогунда, ону дилеп-тывар ажилдарны чорудунар деп даалганы берген. Бо дугайында Борбак-оол

Иргитовичиниң сактышкынын «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп номда кириген.

Алды класс пионерлер аразындан 6 өөреникчи, Сара Өдүрек, Светлана Комбу, Роза Пырлаа, башкылар Дина Бай-Караевна, өөнүң ээзи Дмитрий Иванович Чильчигашевтер чевегни дилеп чорааннар. Сара Өдүрек бо бөлүктү эдертип алгаш, аалынга келген. Ачазы хөөрнүң кайда чыдарын айтып берген. Дина Бай-Караевна орук демдегелдерин бижзэн, Дмитрий Иванович фотоаппаратка чуруктарны тырттырган. Хөөрнүң бары илден, улуг борбак ак дашта «Оюн» деп каан болган. Паштанып турган үш ожул дагы база бар. Борбак-оол Иргитович ол хөөрнү ында деп бадыткап чугаалап турган. Школачылар пионерге, комсомолга кирерде даңгыраан аңаа баргаш, берип турганнар. Анай-оол Васильевич Мартый-оол, өөнүң ишти эге класстар башкызы Анна Васильевна-биле ол школачыларны чедирип турган. Ынчангы бичии 6 классчылар ам назы-хары улгаткан. Сара Өдүрек ам Серафима Харалыковна Монгуш — орус дыл башкызы, Абаканда чурттап чоруур, 72 харлыг. Светлана Комбу амгы үеде Светлана Дармаевна Ондар, Ээрбек суурга хөй чылдарда эмчи болуп ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Күрсединиң хөөрүн дилеп чораан орук демдегелдерин, чуруктарын Сара Өдүрек Тока дарганың холунга тудускан мен деп чугаалаан. Каш чыл эрткенде, Күрсединиң мөчүзүн Кызыл хоорайже көжүргөн.

Бир катап ол хөөрнүң кайдазын полковник Сергей Дыртыкович Оюн, ТР-ниң алдарлыг артизи Виктор Васильевич Мартый-оол айтырып келирге, ынчангы 6 классчылар чеже-даа хөй чылдар эрткен болза, сактып тургаш, ол хөөрнүң кырынга чедире берген. Хөөрнү кастыра бергени илден, оңгары арай долбас, 3 ожул дагы, «Оюн» деп оюл каан дагы база чок болду. Хөөрнүң чанынга ачамның ажы-төлү шупту чурукка тырттырган бис.

Оюн Күрседи — ТАР-ның баштайгы удуртукчуларының бирээзи, тыва революционер, ТАР-ның баштайгы Чазак Даргазы, Тываның социалисттик орук хөгжүлдезинге кириген үлүг-хуузу улуг.

/ Биче ДОНДУП,
Ээрбек суурнуң хүндүлүг чурттакчызы.

| ЧОННАР АРАЗЫНДА ЭП-НАЙЫРАЛ |

Таджикистанга тыва каасталга делгелгези

«Евразия – арга-хоргалыг дип» деп мөөрей совет үеде эп-найыралдыг чурттап чораан акы-дунмалышкы чоннарның аразынга амгы үеде найыралды быжыглаар, улаштыр сайырадыр сорулгалыг.

Бо чылын делегей чергелиг мөөрейге Ариана Хомушкунун «Тыва улустун чаш каасталгазының студиязы» деп төлевилели тиилзэн.

Хамаарышпас күрүнелернин демниг каттыжылгазының (СНГ) чурттарынга тыва улустун чаш каасталгаларының делгелгезин эрттирери-биле, бир дугаарында, Таджикистанга барып четкен.

Россотрудничествонун Таджик Республикада төлээ черинде культура ажил-херзэнин башкарыкчызы Зафар Абдуалимов аалчыларны хүндүткелдиг уткуп хүлээп алган.

Таджикистанның Шахринав районунда «Нур» деп лицейге делгелге органи-застаан.

«Тыва улустун чаш каасталгазының студия-зы» деп төлевилелдин удуртукчузу Ольга Кендиван – Тываның күрүне университетинин химия кафедрасының доцентизи ук ажилды таныштырып чугаалаан. Аныяк-чалыы өөреникчилерге чаш каасталгаларының янзы-бүрү хевирлеринин дугайында ТывКУ-нун биология, экология кафедрасының доцентизи Чечекмаа Назын тайылбырлаан.

«Боошкун» биле «Ча-вага» деп каасталгаларны кылырының талазы-биле мастер-класстарны Бай-Тайганың Шуй ортумак школазының башкызы Маргарита Чыргал, Эрзиннин Бай-Даг ортумак школазының башкызы Айлаңмаа Хертек эрттирген.

Солун хемчегге «Нур» лицейнин башкылар коллек-тиви база киржип турган.

– Тываның делегация-зының аалдап келгени дээрге чоннар аразында эп-найыралдыг, ук-төөгүден бээр чаңгыс аай культуралыг

болуп чораанының кеску бадыткалы-дыр. Культура дээрге чоннарның чоок бол-гаш быжыг демниг болурунун чугула барымдааларының бирээзи-дир – деп, лицейнин директору Галина Зиедуло-ева демдеглээн.

Делгелгени көрүп чедип келген улус Төп Азиянын: Туркменистан, Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Тыва, Даг-Алтай чоннарының чаш каасталгазының дугайында чаа болгаш солун чүүлдерни билип алган.

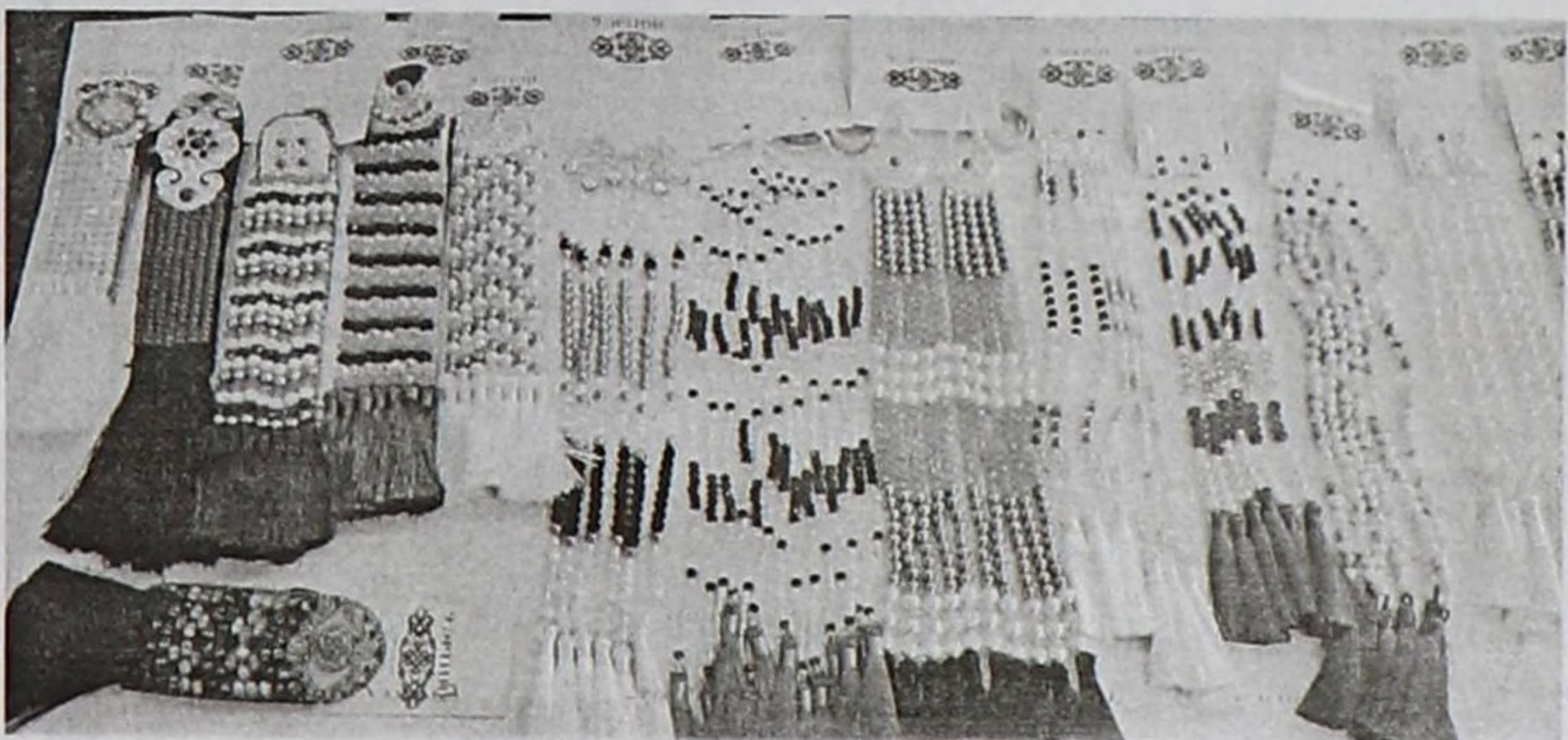
Чаш каасталгазы – чараштаныр эдилел болурун-дан аңгыда, кижинин социал байдалын, назы-харын, эр-кыс хиндин көргүзөр демдээ. Каасталга бүрүзүн тус-тузунда көргүспүшаан, утказын тайылбырлап бер-ген.

Россотрудничествонун Чаа чылда ачы-буянныг акциязынга ажыглаар кыл-дыр делгелгениң 20 экспо-надын Таджик Республикада төлээ черинге дамчыдып берген.

Тывадан барган аалчы-лар Тажикистанның найы-сылалы Душанбе хоорайның онза чараш черлеринге, бурунгу төөгүнүн национал музейинге, Таджик күрүнениң Садриддин Айни аттыг опера болгаш балеттин академиктиг театрынга барып чораан.

Акы-дунма таджик чон-биле быжыг харылзааның амгы үеде уламчылап турарының база бир үлегери ол.

/ ТывКУ-нун медээлерин-ден Р. ДЕМЧИК очулдурган.

Музыкальная передача на канале "Тыва 24"
ОТ ВСЕЙ ДУШИ (ХӨГНҮМНҮГ БАЙЫР)

17:00 - 18:00 17:00 - 18:00 8:00 - 9:00
ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

Стоимость дополнительного слова: 50 руб.,
фото: 150 руб., песни: 700 руб.

ПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, каб. 309
tyvamedia@bk.ru
8(394-22)2-18-10 8-923-267-07-49

Магазин

"ДОМ
СТИЛЬ"

В преддверии Нового года
приглашает вас за покупками!

У нас широкий ассортимент товаров: от мебели и текстиля до декора и аксессуаров. Мы предлагаем только качественные и современные решения для вашего интерьера. Мы рады видеть вас в нашем магазине! Не упустите возможность преобразить свой дом с "Дом Стиль".

Вы найдете все, что нужно для создания
уютного
стиля в вашем доме!

Для получения дополнительной информации звоните
по телефону или приходите к нам по адресу:
город Кызыл, улица Рабочая, 337. Тел.: 89233888822
Мы работаем без выходных с 9:00 до 20:00 часов

ИП Монгуш А.А. ИНН 171200794286 Реклама 12+

Аудионика
Специализация по слуху

ЦИФРОВЫЕ СЛУХОВЫЕ АППАРАТЫ

БЕСПЛАТНАЯ ПРОВЕРКА СЛУХА

- ГАРАНТИЯ И СЕРВИС
- ИНДИВИДУАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ
- КОНСУЛЬТАЦИЯ ПО ПОЛУЧЕНИЮ КОМПЕНСАЦИИ ОТ ФСС

ПРИ ОБРАЩЕНИИ В ФЕДЕРАЛЬНУЮ СЕТЬ
КЛИНИК СЛУХА «АУДИОНИКА»
В ТЕЧЕНИЕ ОКТЯБРЯ 2024 ГОДА –
СКИДКА НА СЛУХОВЫЕ АППАРАТЫ ДО 30%*.
Подробности акции можно уточнить по телефону:
8 800 555 5078

*Количество аппаратов ограничено

ЗАПИСЬ ПО ТЕЛЕФОНУ
8 (3942) 226-226
ул. Ленина, 47

ИМЕЮТСЯ ПРОТИВОПОКАЗАНИЯ. НЕОБХОДИМА КОНСУЛЬТАЦИЯ СПЕЦИАЛИСТА

ИП БЕРСЕНЕВА М. Н. ИНН 170400012581 ОГРН 316171900059860

МИР АККУМУЛЯТОРОВ

НИЗКИЕ ЦЕНЫ
ОБСЛУЖИВАНИЕ АКБ
ДИАГНОСТИКА АКБ
ПРИЕМ Б/У ДОРОГО

Реклама

г. Кызыл, ул. Депутатская, 2/3 (район Аян-Чорук)
тел.: 8-906-999-9907, 8-963-250-0096

2024 чылдың шыырак спортчуларын шаңнап мактаан

Тываның найысылалында спортчу чылдың түңнелдерин үндүрүп, республиканың тергилерин база күш-культура болгаш спорт ажилдакчыларын илереткен. Сүбедей аттыг спорт школазынга чылдың-на болуп эртип турар «Спортчу элита» деп мөөрейниң тиилекчилериниң аттары илереттинген. «Спортчу Тыва» деп ийи хүн үрүлчүлзүн шуулганга Тыва Республиканың спортчу организацияларының чедишкннериниң көргүскен делгелге, спортчу секцияларның көргүзүглерин, алдар-аттыг спортчуларның мастер-класстары эрткен, а ооң онзагай кезээ — спортчуларны шаңнап-мактаары болган.

«Профессионал спортта тергилерин спортчу» — Сай-Херел Туюлш болганнар.

«Спорттун Олимпийжи хевириниң тергилерини» деп номинацияга Бады-Маадыр Самданны белеткзэн Александр Чадамба тиилекчи кылдыр илерзэн.

Бо чылын аңгы-аңгы деңнелдиң маргылдааларына бекдик көргүзүглерин көргүскен тергилерин спортчуларны белеткзэн дээш «Олимпийжи эвес спорттун тергилерини» номинацияга Омак Ойбаа, «Адаптивтиг спорттун тергилерини» номинацияга Артыш Доржу тиилекчи болганнар.

Ч.А. Монгуш аттыг спорт школаның тренери Менги Монгуш «Эң эки уруглар тренери» номинацияга, Чадаана хоорайның 3 дугаар школазының башкызы Венера Монгуш «Күш-культура болгаш спорттун тергилерини башкызы» номинацияга, Тываның кадет корпусунун бокс тренери Тимур Донгак «Тулган тренер, хей-ниити дагдыныкчы» номинацияга тиилзэннер.

Россия чемпиондының бирги лигазынга 3-кү черни, Сибирь федералдыг округ чемпиондынга ийги черни элзэн ТР-ниң бут бөмбүүнге херзэжен чыынды командазы «ТР-ниң эң эки спортчу командазы» деп атка төлептиг болган. Тыва Республиканың

Ча федерациязы Тываның найысылалына Россияның ча адар чемпиондынын эрттиргени дээш «Эң-не тергилерини спортчу федерация» деп үнелелди алган.

Улуг-Хем кожуунну «ТР-де күш-культура болгаш спорттун хөгжүдөр талазы-биле эң эки муниципалдыг тургузуг» деп чарлаан. Муниципалитет чылдың-на күш-культура болгаш спорт-биле доктаамал белеткенип турар чурттакчыларның санын көвүдеткен. Бо чылын оларның саны 9 муң кижичеткен. Кожуун чурттакчы чон-биле күш-культура болгаш дыштанылга ажилын идепкейлиг чорудуп турар. Чыл дургузунда 446 спортчу хемчеглерини эрттирген, аңаа 36,6 муң ажыг кижичи киришкен.

«ТР-ниң эң эки спортчу организациязы» атка Чеченоол Монгуш аттыг олимпийжи курлавырлар спорт школазы төлептиг болган.

«Наадым-2024» байырлалына тураскааткан Тыва Республиканың хуреш маргылдаазына шүгген Тываның Чаан мөгези Айдың Монгуш «Национал хурештин тергилерини» номинацияга тиилекчи болган. «Национал аът чарыжының тергилерини» атты аът чарыжының тиилекчизи Байыр Доржу чаалап алган. «Мерген адыгжы» атка ийи тиилекчи илерзэн: Тыва Республиканың ча оюнун-

га база-ла «Наадым-2024» байырлалына тураскааткан маргылдааларның тиилекчилери Эрес Нурзат биле Чимис Кыргыс.

«Тываның идегели», «Ада-иениң алдары», «Спорттун суртаалдааны», «Спортчу парнас» деп тускай бөлүктөргө база тиилекчилерни тодараткан.

Хоочуннар аразына дзюдога Россия чемпиондынга 1-ги черни алган Анатолий Кара-Сага «Спортта эпоха» деп атты тывыскан.

Оон аңгыда, Олимпий оюннарының программасынче кирген болгаш, кирбзэн спортчу хевирлерге 2024 чылда албан езузунун спортчу маргылдааларына шаңналдыг черлерни элзэн 15 спортчуга, ол ышкаш Паралимпийжи болгаш Сурдлимпийжи спортчу хевирлерге маргылдааларның тиилекчилеринге акша серти-

фикаттарын тывыскан.

Тываның Спорт яамызы чылдың спортчу түңнелдерин үндүрүп тура, республиканың организациястаны болгаш эрттиргени элзэн каш улуг спортчу хемчеглерин-биле эрткен чыл төөгүгө артканын демдеглзэн. Оларның аразында ча адарына Россияның чемпионды, дзюдо болгаш холушак хурешке Сибирь федералдыг округтун чемпионаттары, шыдыраага, спортчу хостуг хурешке Бүгү-российжи маргылдаалар, Россия Федерациязының Камгалал сайыдының кубогу дээш шери албанныглар аразына II делегей чергелиг хуреш маргылдаазы (аңаа Россиядан аңгыда, Армения, Белоруссия, Иран, Сирия, Таджикистан, Моол, Казахстан, Тунис база киришкен), Тываның муниципалдыг

палдыг тургузуглар ортузунда I Кышкы спартакиада бар.

25 спорт албан черлеринде спорттун 27 хевиринге 400 ажыг тренер болгаш башкылар келир үениң чемпионнарын белеткеп турар. Бистиң 120 хире спортчуларывыс Россияның чыынды командаларынче кирген. Бо чылын Тываның 2008 спортчузу болгаш тренери спорттун аңгы-аңгы хевирлеринге албан езузу-биле 236 Бүгү-российжи, регионнар аразының, делегей чергелиг болгаш өске-даа спортчу маргылдааларга киржип, аңгы-аңгы үнелиг 492 медальды: 147 алдын, 139 мөңгүн, 206 хүлерни чаалап алганнар.

Республиканың спорт инфраструктурасы идепкейлиг хөгжүп турар. Ынчалдыр Каа-Хем хоорайда спортчу-культура төвүнүн тудуу доозулган, Кызылда, Эрзинде, Шемиде, Кундустугда, Өөктө спорт залдары туттунуп, 6 спортчу школаны капиталдыг септел кылган.

Бо чылын Тывага ниитизи-биле 221 массалыг

спортчу болгаш күш-культура хемчеглерин организациястаан болгаш эрттирген, аңаа 25 муң хире кижичи киришкен. Күш-культура болгаш спорт-биле доктаамал белеткенип турар республиканың чурттакчыларының саны 178,5 муң кижичи ажа берген, ол дээрже ниити чурттакчы чонун 57,8 хуузу болур. Эрткен чылга деңнээрже, 4 муң хире хөй. Бо көргүзүгнүн турум өзүлдизинге янзы-бүрү чылдагааннар дузалап турар — кадык амыдырал дээш модадан эгелзэш, «Демография» национал төлевилелдин «Спорт — амыдыралдың нормазы» дзэн хевирлиг федералдыг төлевилелдерге чедир, ооң ачызында хүн бүрүдө спортчу ажил-чорудулга экижзэн.

/ А.МОНГУШ.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

«Тыва медиатруп» ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак, А.Ч. Чамзырын —
2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация
технологиялары болгаш
массалыг коммуникациялар
адырына хайгаарал талазы-
биле федералдыг албанның
Енисей эргелели «Шын» солунну
18.10.2022 чылда бүрүткзэн.
Бүрүткел дугаары —
ПМ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш
Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-
биле дүүшпейн барып болур.
Айыттыг саннары болгаш өске-
даа фактылары, дыңнадылары
дээш авторлар боттары
харыылаар.

Чагыдылга индекиси:
хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru
Электроннуң почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2468 кезек

2024 ЧЫЛДА
«ШЫН» СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1440,96
рубль.
Тел.: 8(39422)2-11-52

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10